

13

RELIGIE: VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST

In de Rig Veda, misschien wel de oudste heilige tekst van een levende traditie (het hindoeïsme), vinden we een buitengewone passage: “De schoongevleugelde Ene, die slechts één is, inspireerde dichters, door hun gezangen, vele vormen te geven” (wat betekent dat geïnspireerde dichters door hun gezangen het Ene vele vormen gaven, terwijl het toch steeds één is). Elders in de hindoe-geschriften (in de Srimad Bhagavatam) komt de verklaring voor: “De Waarheid heeft vele aspecten. Oneindige Waarheid heeft oneindig veel uitdrukkingvormen. Hoewel de wijzen erover op verschillende manieren spreken, brengen ze een en dezelfde Waarheid tot uitdrukking.”

De Rig Veda kwam voort uit de zelfs nog oudere hymnen van de oude Ariërs, die door de passen van de Himalaya India binnenkwamen rond de tijd dat Mozes de Israëlieten uit Egypte leidde, dat wil zeggen rond 1500 v. Chr. De Ariërs waren de voorvaderen van de Noordeuropeanen (en hun taal, het Sanskriet, is een voorloper van de Europese talen). De Ariërs brachten hun eigen barden met zich mee, die reeds in het bezit waren van de oude traditie, die door middel van mondelinge leringen was doorgegeven. Van deze oude leringen werd er gezegd dat ze “geboren waren uit de adem van God Zelf”. De stam van het Sanskriet woord *veda* is *vid*, “weten” – “goddelijke kennis bezitten”. (In het Russisch komt dezelfde stam voor in woorden die de betekenis hebben van zien, verschijning of visioen, een voorbeeld van de gemeenschappelijke taalkundige oorsprong.) De vedische geschriften worden in het hindoeïsme gezien als “eeuwige openbaringen”.

Dit alles lijkt in overeenstemming met de stelling dat een

Religie... is gebruikt – en wordt nog steeds gebruikt – als een ideologisch wapen in het spel van de machtspolitiek, van sociale uitbuiting en de overheersing van de wereld. Het heeft de rijken rijker gemaakt en de armen armer. Het heeft gefungeerd als een struikelblok voor de verbetering van sociale, economische en politieke omstandigheden....

Maar in laatste instantie ligt de schuld voor deze situatie niet bij de religie, maar bij de perversiteit van de menselijke aard.... Religie... is de manier waarop de mens in de naam van de waarheid leeft. Er is geen ontkomen aan religie, want het tegengestelde van religie wordt een nieuwe vorm van religie.... Onze eeuw vraagt dat we religie ontdoen van zijn bovennatuurlijkheid, onwereldsheid, pessimisme en dogmatisme. Religie moet opnieuw worden opgebouwd als een krachtige toewijding aan idealen als waarheid, schoonheid, liefde, sociale rechtvaardigheid, economische kwaliteit, politieke vrijheid en internationale vrede.... Het moet opgebouwd worden als een klarenstoot voor de zelfontwikkeling van de mens als een vrije en creatieve eenheid van het kosmische geheel, als een uniek brandpunt van het Opperwezen... als een optimistische bevestiging van het leven in deze wereld, met een vibrerend gevoel van geworteld zijn in het eeuwige en een creatieve visie op de toekomst.

Haridas Chaudhuri³⁵

kern van wijsheid tot onheuglijke tijden teruggaat, en dat deze aan de mensheid zelfs in de vroegste dagen van de cultuur in gedeelten onthuld werd. De geschiedenis lijkt het idee te ondersteunen dat iedere beschaving of ieder volk uit die wijsheidsreligie putte, naar behoefte, in overeenstemming met temperament, omstandigheden, problemen. Op de een of andere manier heeft die essentiële wijsheid iedere beschaving door de eeuwen heen bevrucht; geen enkel volk is van het licht volkomen verlaten of verstoken geweest. De historicus Arnold Toynbee stelt de retorische vraag: wat zou er van de mensheid en haar culturen geworden zijn zonder haar grootste weldoeners, zoals de grote leraren als Confucius en Lao-tse, Zara-

thoestra, Socrates, Boeddha, de Profeten van Israël en Juda, Jezus, Mohammed?

Niettegenstaande het feit dat religie als een onmisbaar zuurdesem gewerkt heeft in beschavingen, is religie ook (en is dat helaas nog steeds), zoals de geschiedenis laat zien, ogenschijnlijk de oorzaak geweest – misschien wel de belangrijkste oorzaak – van verdeeldheid, conflict, haat en oorlog, zoals de socioloog Pitrim Sorokin grondig heeft beschreven. Godsdienstoorlogen zijn in feite de meest destructieve van alle, en in de naam van religie is enorm veel menselijk leed aangericht, zoals we helaas nog steeds kunnen zien. De fout ligt natuurlijk niet bij de religies, maar bij de fanatici die religie verdraaien met het oogmerk van politieke of persoonlijke macht.

Net als alle andere dingen is religie niet iets statisch. Levende tradities ondergaan in de loop van de tijd veranderingen. De geschiedenis laat zien dat een religie soms kan onttaarden in sektarisme, dogmatisme, fanatisme, agressieve bekeringsijver, en dergelijke. Maar de traditie kan ook een vernieuwing, een verlevendiging ondergaan. De geschiedenis toont ook aan dat ten tijde van een culturele of religieuze neergang een groot leraar kan ontstaan om de bestaande behoefte te lenigen. In het geval van Boeddha, Jezus en Mohammed deed het werk van de leraar weer een nieuwe religie ontstaan, die gevormd is naar zijn spirituele visie, maar die ook in zekere mate inspeelt op de specifieke behoeften en omstandigheden van zijn volgelingen. De moederreligie kan in de tussentijd voortbestaan – zoals het jodendom doet in het geval van het christendom en de islam.

Dit verschijnsel vormt een illustratie van de familieverwantschap tussen de religies, zoals Geoffrey Parrinder, een Engelse godsdiensthistoricus, opmerkt:

Voor de christenen is het jodendom onze moeder, of misschien mogen we zeggen dat voor de protestanten onze Kerk van Engeland of een andere onze moeder is, dat de rooms-katholieke Kerk onze grootmoeder is en

het jodendom onze overgrootmoeder. Er zijn nauwe familiebanden en een gemeenschappelijke spirituele oorsprong. Jodendom, christendom en islam worden semitische religies genoemd naar hun afstamming van de mythische Shem, maar in religieus opzicht is de afstamming van Abraham of Mozes van groter belang.... Abraham was de voorloper van alle ware gelovigen in de ene God.... En de vulgaire tegenwerping dat wij God aanbidden terwijl de moslim Allah aanbidt en de joden Jehovah (wiens naam voor hen te heilig is om uit te spreken), heeft even weinig betekenis als te zeggen dat de Engelsen God aanbidden terwijl de Fransen Dieu aanbidden, de Duitsers Gott en de Spanjaarden Dios. Er zijn vele namen, en vele en onvolmaakte inzichten in zijn wezen, maar er is maar één God, die boven hen allen staat, voor eeuwig gezegend.¹¹⁷

Welke vorm van verandering ondergaat religie tegenwoordig? Het beeld is verward. Een opvallende trend gaat in de richting van een terugkeer naar een vorm van fundamentalisme die een letterlijke lezing van de geschriften eist en tot de vorm van absolutisme leidt die fanatici kweekt. Tegelijkertijd zijn we getuige van een duidelijke trend in de richting van inclusiviteit en universaliteit. Beide trends houden ongetwijfeld verband met alle andere planetaire ontwikkelingen die plaatsvinden, met inbegrip van de politieke, sociologische en economische veranderingen. In het bijzonder kan de buitengewone aantrekkingskracht van het fundamentalisme van de een of andere soort verklaard worden uit de tegenwoordig wijd verspreide politieke en economische verwarring.

Zeker, er is geen gebrek aan interesse in religie. “Een van de paradoxale aspecten van de crisis van twijfel, defaitisme en desillusie, waar de westerse wereld op dit moment doorheen gaat,” schrijft Marco Pallis, “is het bestaan, onder het geschoolde publiek in alle landen, van een niet aflatende vraag naar informatie over de religieuze leringen en praktijken van alle tijden en landstreken. Er gaat geen dag voorbij zonder dat

De neolithische wereld werd de wereld van de bronstijd, de ijzertijd, en de periode van de landbouwrijken in het Nabije Oosten, India en China. In deze periode vond een opmerkelijk keerpunt plaats in het spirituele leven van de mens.... De spil van deze grote verandering was de vijfde eeuw voor Christus, bij benadering de tijd van Boeddha, Confucius, Lao-tse en Zarathoestra. In het hindoeïsme was het de tijd waarin de oude vedische religie plaats begon te maken voor de mystieke wijsheid van de Upanishads en de visie die door Krishna in de Bhagavad Gita werd verbeeld. Verder naar het westen was het ruwweg de tijd van de grote hebreeuwse profeten en de vroege Griekse filosofen. Over de gehele aarde waren enorme omwentelingen op komst, omdat het ene spirituele tijdperk plaatsmaakte voor het andere. De filosoof Karl Jaspers noemde het het Axiale Tijdperk; de latere vruchten ervan omvatten Jezus en Mohammed en hun religies, maar in de ware zin des woords was de laatste de “zegel van de profeten”, zoals de islam beweert, want het is niet waarschijnlijk dat vandaag de dag nieuwe religies ontstaan op dezelfde manier als in de dagen van Jezus en Mohammed. Hun werk was uniek en behoorde tot een uniek tijdperk in het menselijk leven.

Robert Ellwood⁴⁵

Verandering brengt onzekerheid met zich mee, en onzekerheid nodigt uit tot een sprong in het bekende, of tenminste iets wat bekend verondersteld wordt – een religieuze tekst, een geromantiseerde droom van een vroegere en eenvoudigere tijd, een bron van autoriteit die de vestiging van orde kan rechtvaardigen, om niet te spreken van de ijzeren vuist. Het specifieke karakter en de oorzaken van het fundamentalisme variëren ongetwijfeld van samenleving tot samenleving, maar de aanwezigheid ervan in verschillende samenlevingen is opmerkelijk. Het loopt parallel aan het wijd verspreide scepticisme omtrent de grote ideologieën die in het negentiende-eeuwse Europa ontstonden en sindsdien het politieke leven hebben beïnvloed. Er is zelfs een wijd verspreid scepticisme ten aanzien van de waarde van iedere verbeeldingsrijke of utopische aspiratie met betrekking tot de toekomst.

R.B.J. Walker¹⁶⁵

een opnieuw vertaalde tekst... toegevoegd wordt aan de lijst van verkrijgbare boeken. Metafysische verhandelingen van de meest diepzinnige aard, verslagen van mystieke ervaringen in iedere denkbare vorm, instructies omtrent yoga-methoden die voorheen slechts aan ingewijden werden medegedeeld, afbeeldingen van de schatten van heilige kunst... dit alles... vormt een voortdurende... [uitbreiding van het religieuze kennisbestand].”¹²⁰

Pallis maakt melding van antropologische onderzoeken bij in stamverband levende samenlevingen in Afrika, Polynesië en de beide Amerika's, die iets van het spirituele erfgoed openbaren en de bijbehorende ritën en gebruiken van deze beschavingen. “Wat in de negentiende eeuw neerkwam op je reinste bijgeloof, kinderachtig, zo niet verwerpelijk, en in elk geval de aandacht van de ontwikkelde mens niet waard, blijkt nu, bij nader inzien, eerder voedsel te geven aan jaloezie dan aan minachting.”¹²⁰

Zoals Chaudhuri opmerkt, kennen we tegenwoordig het onschatbare voorrecht toegang te hebben tot de reusachtige culturele erfenis van het menselijk ras; we zijn “in staat in het vrije gezelschap te verkeren van de grootste geesten van de wereld.” Moderne religie is een “open ontvankelijkheid voor het licht van de waarheid dat vanuit alle hoeken van de aarde instroomt.”³⁵

Ik deel de visie van diegenen die tegenwoordig een nieuwe vorm van spiritualiteit zien ontstaan. Twee factoren lijken daarvan met name de oorzaak te zijn: de openbaringen van de wetenschap, die van invloed zijn op het filosofische en zelfs spirituele bewustzijn, en de intensiteit van de wereldwijde communicatie en onderlinge afhankelijkheid (die zowel positieve als negatieve gevolgen hebben).

Deze twee belangrijke factoren beginnen gezamenlijk een nieuwe vorm van spiritualiteit in de wereld te bevorderen. Toegegeven, de impuls is alleen aanwezig in een kleine, maar groeiende minderheid van individuen die elkaar herkennen als “samenzweerders”, om de term van Marilyn Ferguson te gebruiken.

Hoe ziet deze nieuwe spiritualiteit eruit? In het kort houdt zij verband met individuen die meer naar een innerlijke autoriteit kijken dan naar een uiterlijke. Dergelijke mensen zijn meer innerlijk gericht, putten uit hun eigen bronnen voor vrede en kracht. Wat het belangrijkste is, zij zijn doordrongen van de overtuiging dat de mensheid één familie is, en dat ras, religie, cultuur, sekse en huidskleur bijkomstigheden zijn, irrelevant voor de menselijke situatie. Deze houding bevordert een nieuwe vorm van activisme, een die niet alleen maar parochiaal is. De filosofie ervan wordt vaak uitgedrukt met de zin “denk mondiaal, handel lokaal”.

Hoewel dergelijke individuen openstaan voor de wijsheid die voorkomt in de heilige geschriften van de wereld, ligt hun belangrijkste altaar in henzelf. Want zij hebben ontdekt dat het mogelijk is een innerlijke wereld van stilte binnen te gaan, een toestand waarin tijd en werkelijkheid wat verruimd en vertraagd zijn, en waarin alle persoonlijke en onpersoonlijke aangelegenheden een ander voorkomen krijgen. Paradoxaal genoeg houdt het bereiken van een dergelijke eenheidstoestand geen ontkenning in van het persoonlijke leven of doet het de problemen daarvan verdwijnen; deze blijven even duidelijk of zelfs duidelijker aanwezig, maar ze zijn minder ontmoedigend, minder verlamdend. Bovendien lijken de problemen – zowel de persoonlijke als die welke te maken hebben met anderen – zowel van jezelf te zijn als los te staan van jezelf. Je bent zowel kalmer als energieker, en er is tegelijkertijd een gevoel van aanvaarding en van betrokkenheid, wat het tegendeel is van onverschilligheid.

Deze schets is een poging om de veranderende religieuze houding aan te geven die voortkomt uit een gerichtheid op het geheel – de verenigende dimensie van religie.

Paul Tillich beschreef eens een opvatting van religie die uitstijgt boven het traditionele woordgebruik, maar daar niet de ontkenning van is. Zo opgevat heeft religie te maken met ontmoetingen of ervaringen van “het Absolute als iets wat volledig uitstijgt boven alle afgeleide absoluutheden in de verschillende werelden.... Zij vormt een ervaring van directe

Als iemand ontdekt dat zijn diepste Aard een is met het Al, wordt hij verlost van de last van de tijd, van de angst, van zorgen; hij wordt bevrijd uit de ketenen van vervreemding en het afzonderlijke bestaan. Doordat hij ziet dat het zelf en de ander één zijn, is hij bevrijd van de angst voor het leven; omdat hij ziet dat zijn en niet-zijn één is, is hij verlost van de angst voor de dood. Als je dus de uiteindelijke Heelheid weer ontdekt, dan overstijgt je – zonder deze uit te kennen – iedere denkbare grenslijn, en daardoor iedere vorm van strijd. Het is een conflictloos bewustzijn, heel, gelukkig. Maar dit betekent niet dat je het ieder ego-bewustzijn, ieder tijdsbesef helemaal verliest.... Want heelheid is niet het tegenovergestelde van egoïsche individualiteit, het is gewoon de Grond ervan, en de ontdekking van de achtergrond doet de figuur op de voorgrond niet verdwijnen.

Ken Wilber¹⁷²

Met de realisatie van onze wereldwijde identiteit, zouden we in toenemende mate moeten ervaren dat het heilige iets universeels is in de mensheid. Als tegenwicht voor deze nieuwe universaliteit, zouden we een nieuwe fascinatie verwachten met oorsprong en tradities. We zouden het feit van onze verschillende religies niet als een bedreiging opvatten, maar als een rijke bron van lering. We zouden steeds meer gaan begrijpen hoe het ene in het vele tot leven komt.

Charles M. Johnson⁸⁰

kennis, van een morele aansporing, van sociale gerechtigheid, of van esthetische expressiviteit.... [Zij] is de ervaring van het heilige op een bepaalde plaats, op een bepaald moment, of in een bepaald persoon, boek of beeld, in een bepaald ritueel, gesproken woord of sacramenteel voorwerp.”¹⁶² Voor Tillich is dit een directe ervaring, die uitgaat boven conventionele religieuze instituten en het wereldse domein omvat, dat daardoor geheiligd wordt.

Robert Ellwood heeft opgemerkt dat op zijn minst sinds de achttiende eeuw eminente zegslieden de verdwijning van de religie hebben voorspeld. En hij vraagt zich af: is dit waarschijnlijk? Zonder een poging te willen doen de toekomst te voorspellen, geeft hij te kennen dat “de relatie van religie tot haar tijd meestal ingewikkelder en mysterieuzer is dan aan de oppervlakte gezien lijkt.”⁴⁴

We zullen Tillich hier het laatste woord geven, omdat zijn uitspraken zo goed stroken met de teneur van onze benadering van de werkelijkheid. Tillich zei dat iedere religie een diepte heeft die verhuld wordt door de bijzonderheden van die bepaalde religie, en dat de worsteling om religies te bevrijden van deze vervormingen nooit opgegeven mag worden. Hij merkt dan op: “Daarom mogen we in onze dialoog met de andere religies nooit proberen bekeerlingen te maken; we moeten veeleer proberen de andere religies tot hun diepten te voeren, tot het punt te brengen waarop zij zich realiseren dat ze getuigen zijn van het Absolute, maar niet het Absolute zelf zijn.”¹⁶² Een godsdienst is meer waar naarmate zij boven zichzelf uitwijst naar datgene waarvan zij een getuige is en waarvan zij een gedeeltelijke manifestatie is. In de ontmoetingen met andere religies is het doel door te stoten naar dat punt waarop het visioen van het Heilige ons bevrijdt van gebondenheid aan enige van de bijzondere manifestaties van het Heilige. Want het is het Absolute waaraan we behoefte hebben en zonder welke we niet kunnen leven – iets wat we onvoorwaardelijk ernstig nemen, in welke taal we het ook uitdrukken. We hebben, meer dan we nu bezitten, een uiteindelijke betekenis in ons dagelijks leven nodig.

